

КОНСТИТУЦІЯ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ В ГАЛИЧИНІ (1921-1925 рр.)

У статті проаналізовано національну та релігійну політику польського уряду щодо українців та Греко-католицької церкви в Галичині через призму конституції Другої Речі Посполитої. Показано, як декларовані конституцією положення про рівність національних меншин та релігій відрізнялися від реальних дій польської влади.

Ключові слова: Конституція Другої Речі Посполитої, Греко-католицька церква, Галичина, митрополит, єпископ.

В статье проанализирована национальная и религиозная политика польского правительства по отношению к украинцам и Греко-католической церкви в Галичине сквозь призму конституции Второй Речи Посполитой. Показано, как декларируемые конституцией положения о равенстве национальных меньшинств и религий отличались от реальных действий польской власти.

Ключевые слова: Конституция Второй Речи Посполитой, Греко-католическая церковь, Галичина, митрополит, епископ.

The articles analyses national and religious policy of the Polish government as to the Ukrainians and Greek-Catholic church in Galizia through the prism of the Constitution of Rech Polspolita II. The articles demonstrates how the provisions of the Constitution differed from the real actions of the Polish power.

Key words: the Constitution of the Second Rich Pospolyta, Greek –Catholic church, Galizia, Metropolitan, bishop.

Постановка проблеми. Національна та релігійна політика державної влади щодо національних меншин завжди була і залишається предметом досліджень істориків, соціологів та політологів. В цьому контексті безумовно є **актуальним дослідження** національної та релігійної політики польської влади в Галичині у першій половині двадцятих років двадцятого століття та її вплив на внутрішньополітичну ситуацію в державі. Об'єктивне відтворення та аналіз суспільно-політичних подій того часу багато в чому дає своєрідний ключ для вирішення міжконфесійних і державно-церковних відносин у незалежній Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми церковно-релігійного життя в Галичині у міжвоєнний період знайшли певне відображення в працях І.Андрухів та О.Лисенка [1], О.Красівського [3], М.Литвина [4], В.Марчука [5], В.Перевезія [6], О.Рубльова [7] та інших. Окремі аспекти діяльності Греко-католицької церкви у міжвоєнній Польщі досліджували польські історики – Н.Дейвіс [13], В.Добржицький [12], В.Височанський [20], В.Рожковський [18], Р.Торжецький [19], С.Стемпень [8].

Разом із тим, ціла низка проблем із життя у 20-30-ті роки ХХ ст. до сьогодні не може вважатися достатньо вивченою. Одним із таких малодосліджених питань, не дивлячись на певний поступ у цьому напрямку в останні роки, залишається проблема взаємин Греко-католицької церкви з польською владою у першій половині двадцятих років двадцятого століття.

Метою дослідження є аналіз декларованого правового становища українців та Греко-католицької церкви в Галичині на основі конституції Другої Речі Посполитої та реальної політики польської влади.

Виклад основного матеріалу. Стабілізація внутрішнього становища та успіхи на міжнародній арені Другої Речі Посполитої дали можливість сейму 17 березня 1921 р. відмінити «Проект конституційної декларації» від 20 лютого 1919 р. і ухвалити основний закон Другої Речі Посполитої – конституцію.

Концептуально суспільний устрій Польщі проголошувався як демократичний, а також максимально було враховано суспільно-політичні проблеми. Водночас, гарантуючи

конституцією відповідні права й свободи для національних меншостей, польський уряд робив низку політичних та економічних заходів у плані їх асиміляції, передусім українського населення Східної Галичини. Національну політику польських правлячих кіл у 1918-1923 рр. стосовно Галичини можна охарактеризувати як великодержавну, що мала своєю кінцевою метою перетворення регіону в інтегровану частину Польщі.

Ця політика реалізовувалась у таких напрямках: по-перше, влада намагалася розправитися з проявами українського національно-визвольного руху; по-друге, швидкими темпами ліквідовувалися ознаки галицької автономії часів Австро-Угорської імперії та створювалося враження, що Галичина – інтегрована польська територія; по-третє, застосування так званої політики «доконаних фактів» забезпечувалося законодавчою базою, що мала створити видимість легітимності перед обличчям світового співтовариства, репрезентованого Лігою Націй.

Після ухвали Ради послів країн Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі правове становище населення регіону регулювалося конституцією та законом від 26 вересня 1922 р. Ідеологічне підґрунтя стосовно національних меншин було розроблено представниками табору націонал-демократів Станіславом Грабським і Романом Дмовським. Вони вважали, що оскільки українське населення є слабким і позбавленим національної свідомості, розпорошено проживає серед польського елемента, то, відповідно, є потенційним елементом для асиміляції шляхом природного впливу польської культури та зміни національної структури Східної Галичини [11, s.32]. Політика націонал-демократів ґрунтувалася на запереченні українців як нації. С. Грабський підтримував колонізацію українського населення, підкреслюючи, що злиття східних воєводств із Річчю Посполитою в єдину національну територію було спрямоване не проти українського народу, «тому що він ще не існував, а тільки проти витворення з часом такого народу» [15, s.2].

Спостерігався посилений тиск на етноніми «русин», «русинський», вилучення слова «український», запроваджувався термін «Східна Малополяща» замість «Східна Галичина» [2, с.46].

Для реалізації цієї політики урядом В.Сікорського у квітні 1923 р. було розроблено проект програми стабілізації «східних кресів» під назвою «Загальні напрями політики на східних кресах». Її головна суть зводилася до того, щоб «привернути місцеве населення на користь держави» та домогтися «повного злиття кресів з державою». Відповідно, це вимагало, «з одного боку, конкретної, цілеспрямованої політики уряду щодо східних земель, а з іншого, – послідовних зусиль щодо стабілізації стосунків у регіоні, яка б базувалась на місцевих чинниках» [19].

Ці «заходи» стосувалися різних сфер життя національних меншин, у тому числі й у питанні національної та церковно-конфесійної політики, що, як і всі інші, були підпорядковані основній меті – асиміляції українського населення. Зокрема, у національній політиці в Східній Галичині В.Сікорський висунув концепцію регіоналізації, надаючи важливого значення деяким політичним, культурним та релігійним відмінностям між Галичиною та Волинню, що склалися внаслідок історичного розвитку та соціально-політичного становища обох земель. Щоб «не допустити до об'єднання регіонів в єдину твердиню українського націоналізму», перед урядом ставилися завдання поглиблювати відмінності в соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку цих теренів, а також використовувати традиції політики, яку проводили в цих краях Австро-Угорщина та Росія до 1918 р. Як, зокрема, наголошувалося у «Загальних напрямках...», «культивування автокефальної православної церкви на Волині та греко-католицької в Галичині, недопущення впливів греко-католицизму на Холмщину та Волинь залишатимуться важливим напрямом діяльності уряду» [19, s.28].

Таким чином, «Загальні напрями політики на східних кресах» і заходи щодо їх реалізації В.Сікорський розглядав у руслі східної політики Польщі, які дещо суперечили конституції 1921 р., зокрема стосовно церковно-конфесійної політики. Так, у V розділі

конституції – «Загальні права і обов'язки громадян» – декларувалося право громадян на свободу переконань і віросповідань, конфесійних зібрань та їхнє корпоративне самоуправління. Зокрема, громадянам гарантувалася свобода совісті й віросповідання, якщо це не порушувало громадський порядок, усталені традиції або державні закони, не провокувало прагнення особи усунути від громадянських обов'язків [10, s.46]. Рівень же самоврядування та інших сфер діяльності певних конфесій детермінувався характером довіри і симпатії до них держави [10, s.46]. Водночас, ст.114 конституції єдиною конфесією, внутрішня політика якої не залежала від держави, визнавалася Римокатолицька церква, що діє «за своїми власними законами». Таким «власним законом» мав стати конкордат польського уряду з Ватиканом, після ратифікації якого процесом його реалізації займатиметься сейм [10, s.46].

Конституція надавала право громадянам створювати релігійні об'єднання [10, s.46]. Основною передумовою вирішення цього права із загального громадянського права на об'єднання (спілки, товариства, організації) стало визнання релігійного чинника ціннісним аспектом суспільно-політичного життя. Релігія офіційно визнавалася духовно-моральною сферою суспільства [10, s.47] (іншими словами, вона не була відділена від держави). Тому представники політичних партій, що входили до державних управлінських структур, небезпідставно рахувалися з релігійними об'єднаннями як із важливим суспільно-політичним стабілізуючим фактором.

Зі ст.111 конституції про право свободи совісті й віросповідання впливали всі інші права [10, s.46]. Зокрема, ст.113 визнавала, що «релігійне об'єднання має право влаштовувати спільні і народні відправи..., самостійно провадити свої внутрішні справи...» [10, s.46]. Суть цієї автономії полягала в тому, що держава дозволяла конфесіям створювати власну юрисдикцію.

Релігійні автономії мали певні, окреслені конституцією, межі. Група спеціальних правил контролювала узгодженість діяльності об'єднань із законами держави. Виконання віруючими релігійних приписів не повинно було суперечити визначеному конституційному суспільному ладові. Конституція також конкретизувала позиції щодо узгодженості загальнодержавного законодавства з внутрішніми законодавствами церков.

Право на самоврядування конфесій визначалося ст.115 конституції. У своїй щоденній діяльності їм дозволялося користуватися «власними статутами, у визнанні яких держава не відмовляє...» [10, s.46]. Це право конкретизувалося через внутрішні статuti окремих релігійних об'єднань. Зокрема, надавалося право направляти представництва до державних інституцій та брати участь у різних сферах церковного життя. Законодавство окреслювало межі самоврядування і наглядової функції держави. Як це законодавство, так і укладений у 1925 р. конкордат визначали ставлення держави до релігійних меншин. Найширшим обсягом самоврядування користувалася Католицька церква [9, s.150].

Визнання конституцією конфесій означало, що держава надає їм статус юридичної особи. Відповідно поставало питання про їхні нові права і обов'язки. І саме при цьому й проявлялися явно «подвійні стандарти», оскільки «першість» у державі віддавалася, згідно ст.114 конституції, РКЦ [10, s.46].

У випадках невідповідностей між внутрішнім правом релігійного об'єднання і державним правом перевага при розгляді претензій віддавалася державним законам. У цьому плані, як відзначають польські історики, з-поміж усіх привілеїв РКЦ конституція особливо виділяла її майнові повноваження [17, s.121]. Земельні угіддя, найбагатшим власником яких була саме ця Церква, «де-юре» підлягали перегляду згідно із земельними реформами на тих же підставах, що й землі інших конфесій, але «де-факто» виявлялося, що реформам підлягали лише ґрунти релігійних меншин, зокрема Православної церкви.

Майнова власність юридично визнаних державою релігійних об'єднань користувалася значними податковими привілеями. Вони полягали в тому, що майно, яке було предметом релігійного культу, вважалося неприбутковим і, відповідно, не повинно було оподатковуватися на відміну від майна, яке приносило прибутки. Привілейованого

статусу порівняно з іншими громадськими організаціями набули й релігійні об'єднання [20, s.72].

Для координації діяльності релігійних об'єднань призначалися виконавчі органи, які реалізували визначені конституцією права на практиці, керуючись статутами цих об'єднань. Структура згаданих органів була різноманітною. Залежно від конфесії серед них були колегіальні та осібні. Їхня діяльність узгоджувалася із законодавчими і виконавчими завданнями. Всі органи об'єднань різнилися за своєю компетенцією і формою залежності від держави.

Статті конституції щодо права на здобуття освіти поширювалися як на юридичних, так і на фізичних віруючих осіб. Це право було визнане і за громадськими спілками, зокрема за релігійними об'єднаннями та їхніми організаційними підрозділами. Найширшими правами на одержання знань користувалася, зрозуміло, Католицька церква. Доказом цього була, наприклад, вражаюча кількість католиків серед освітян. Згадана конфесія мала власні кадри учителів і орденських організаторів.

Ст.120 конституції запроваджувала обов'язкове викладання релігійних знань у школах. Передусім це стосувалося державних шкіл місцевого підпорядкування. Вивчати релігію рекомендувалося учням молодше 18-ти років [10, s.48]. Під час тривалих обговорень у сеймі цього питання католицькі депутати наполягали на необхідності морально-релігійного виховання у школі. У разі акцептування такої пропозиції це означало б на практиці узаконення окремих шкіл для дітей різних віросповідань. Позаяк ішлося про те, щоб учителі та школярі належали до однієї віри, державні освітні програми католицькі депутати вимагали підпорядковувати інтересам церков.

Такі підходи могли зруйнувати усі засади загальної освіти. Морально-релігійне виховання легалізувало б міжрелігійні пристрасті та дискримінаційний поділ молоді за відповідною ознакою [14, s.86]. Саме тому конституція передбачала обов'язкове викладання релігії в школах релігійними об'єднаннями, юридично узаконеними державою, однак релігійні об'єднання могли здійснювати викладання релігії лише в межах освітнього законодавства. Програми затверджувалися у Міністерстві релігій, віросповідань і народної освіти. [17, s.127].

Конституція 1921 р. остаточно узаконила правомірність здійснення благодійних церковних заходів. Основний закон визнавав також свободу духовної преси, а отже, конфесіям надавалося право видання газет, журналів, книг тощо. Католицька церква користувалася цим правом як однією з ефективних форм свого ідеологічного впливу.

За церквами затверджувалося право при суперечках між церковним керівництвом і релігійними об'єднаннями звертатися за допомогою до держави як третейського судді. У таких випадках державний судовий орган накладав на порушників адміністративні стягнення [17, s.129].

Конституцією визначалося і ставлення держави до служителів культу. Церковні службовці юридично визнаних державою релігійних об'єднань користувалися певними привілеями. Ці привілеї полягали в тому, що «визнане» духовенство нарівні з державними чиновниками мало деякі соціальні права. Пільгою вважалося і звільнення від громадських обов'язків, виконання яких суперечило нормам і характерові релігійних функцій. Разом із тим варто зауважити, що духовні пастирі усіх без винятку польських конфесій мали конституційне право (знову-таки нарівні з урядовцями) на охорону з боку держави [10, s.44].

Друга Річ Посполита одержала у спадок від держав-попередниць законодавче положення про реєстрування актів громадянського стану населення. На колишніх територіях Німеччини реєстрацією займалися органи державної адміністрації, на інших землях – духовні особи. Тому парафіяльні книги реєстрації народжень, смертей і шлюбів розглядалися як державні документи, а священники-реєстратори – як державні чиновники, які отримували від держави за ведення актів громадянського стану відповідну грошову компенсацію [17, s.125].

Необхідно відзначити, що дефініція «визнання релігійних об'єднань державою» відрізнялася від дефініції «визначення ставлення держави до релігійних об'єднань». Згідно зі ст.115 конституції, ставлення визначалося у законі, який повинен був слугувати підставою і основою усіх подальших підзаконних актів і розпоряджень щодо певної конфесії. Взаємовідносини між державою, церквами і віросповіданнями визначалися законодавчим шляхом на основі попередньої угоди з їхніми законними представниками [10, s.46], що фактично означало процедуру визначення ставлення Польської держави до того чи іншого релігійного об'єднання, яке діяло на її території. У законі мали застерігатися обставини, за яких держава могла втручатися у справи конфесії, окреслювалися межі компетенції урядових органів у здійсненні ними наглядових функцій щодо діяльності певного релігійного об'єднання. Зі статей конституції видно, що закон, який регулював ставлення держави до певної конфесії, повинен був мати односторонній характер. Попередньо мало відбутися правове урегулювання «на основі попередньої угоди з їхніми законними представниками» [10, s.46], тобто на основі попередньої співпраці конфесійних і державних інститутів. Винятком тут була Католицька церква, взаємини з якою, згідно зі ст.114 конституції, визначалися конкордатом із Ватиканом.

Таким чином, можна констатувати про фактичну наявність двох етапів у визнанні конфесій у Другій Речі Посполитій: визнання релігійних об'єднань і визначення ставлення держави до них через законодавство.

Різниця між визнаними та невизнаними церквами чітко виявлялася на практиці. Невизнані зазнавали усіляких утисків, їхнім членам було проблематично одержати посвідчення особи. Держава застосовувала репресії щодо тих віруючих, котрі з огляду на свої релігійні переконання ухилялися від обов'язкової військової служби [14, s.7]. Водночас польські уряди, що змінювали один одного, не поспішали врегулювати правовий статус «невизнаних» державно-релігійних об'єднань. А тому це дисонувало з декларативними «гарантіями» ст.126 конституції, в якій наголошувалося, що «існуючі... приписи..., які не узгоджені з постановами конституції, будуть найпізніше протягом року після її затвердження подані до законодавчих установ для погодження з нею у законодавчому порядку» [10, s.48].

До «визнаних» у Другій Речі Посполитій конфесій, чії відносини з державою були врегульовані окремими законами, належали Католицька церква, іудейське віросповідання, Східна церква старообрядців. Водночас дванадцять інших таких самих «визнаних» релігійних об'єднань, врегульованих законодавчим шляхом відносин із державою не мали. До них належали, зокрема, Польська автокефальна православна церква, а серед протестантських – Євангелістсько-Аугсбурзька. До окремої групи входили інші протестантські й непротестантські конфесії, які діяли у Другій Речі Посполитій на підставі законодавств держав-попередниць.

Таким чином, правовий аспект конфесійної політики Другої Речі Посполитої визначався відповідними статтями конституції 1921 р., суть яких полягала у регулюванні як відповідних прав релігійних об'єднань, так і безпосередньо віруючих громадян. При цьому конституція розрізняла релігійні об'єднання на визнані й невизнані державою, що, відповідно, ускладнювало правове існування останніх. Єдино визнаною на всій території Другої Речі Посполитої вважалася Римо-католицька церква, подальша діяльність якої регулювалася конкордатом, ухваленим між Польщею і Ватиканом у 1925 р., який стосувався й ГКЦ як підлеглої Ватикану структури.

Складність релігійного життя в Другій Речі Посполитій полягала і в тому, що уряд намагався уніфікувати законодавства в релігійній сфері держав-попередниць, що фактично, на думку більшості дослідників, так і не вдалося зробити. Тому часто мали місце порушення з боку місцевих органів влади, при цьому нерідко – з негласної згоди верховного уряду, норм конституції стосовно так званих «невизнаних» державою релігійних об'єднань [16, s.71-78].

Необхідно відзначити і той факт, що урядова програма, запропонована В.Сікорським

не знайшла свого широко застосування на практиці, оскільки він невдовзі був змінений урядом Вінцентія Вітоса. Щоправда, «Загальні напрями...» проклали дорогу для втілення на практиці проекту державної асиміляції, реалізованої в 1926-1934 рр.

Уряд В.Вітоса свою політику базував на «зміцненні польськості» через посилення ролі місцевих адміністрацій, особливо на «східних кресах», та очищення їх від «непольського ненадійного елемента». Ця політика була ризикована і не гарантувала стабільності та спокою, зокрема, погіршилися стосунки між поляками й українцями, що проявилось у підтримці репресій місцевих адміністрацій проти українського населення, закритті українських газет, культурно-освітніх та економічних товариств, проведенні ревізії та арештів [19, s.87].

На зміну уряду В.Вітоса невдовзі прийшов уряд В.Грабського, який у національній політиці дотримувався стратегії забезпечення інтегральності держави шляхом часткових поступок національним меншинам. Побоювання про безпеку в східній частині держави змусили прем'єра проводити реформи. Головною метою політики В.Грабського було зміцнення польського елемента без порушень існуючого законодавства (зокрема закону від 26 вересня 1922 р.). Політичний комітет Ради міністрів висловлювався за впровадження польської мови в українських середніх школах, призупинення рівноправності української мови в державній адміністрації, ухвалу закону про гмінне та повітове самоврядування, реалізацію закону про самоврядування [21, s.37].

Важливою подією за діяльності уряду В.Грабського стало підписання з Ватиканом 10 лютого 1925 р. конкордату, ратифікованого сторонами 2 червня 1925 р. та офіційно запровадженого в дію із 3 серпня 1925 р. Підписання конкордату частково зняло напруження між ГКЦ та владою, сприяло стабілізації та розвитку церкви. В той-же час діяльність ГКЦ була обмежена територією Галичини. На Волині були ліквідовані греко-католицькі парафії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Політика польського уряду в національному питанні була великодержавною і спрямованою на повну асиміляцію українського населення та перетворення Галичини в інтегровану частину Польщі. Важливе значення щодо визначення правового статусу ГКЦ мала польська конституція та конкордат 1925 р., які відкрили перспективи для подальшого її організаційного зміцнення, розширення релігійної, культурно-освітньої, добродійної та місіонерської діяльності. В той же час польська влада не дотримувалася прийнятих нею законів, проводячи антиукраїнську політику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська єпархія ГКЦ) крізь призму століть: історико-релігійний аспект: наукова монографія / Андрухів Ігор, Лисенко Олександр, Пилипів Ігор. – Надвірна: Надвірнянська друкарня, 2010. – 500 с.
2. Кондратюк В. Україна в 20-30-х рр.: Суспільно-політичне життя ХХ ст. / В.Кондратюк, О.Зайцев. – Львів, 1993. – 153 с.
3. Красівський О. Українсько-польські взаємини. 1917-1923 / О.Красівський. – К.: ІПЕНД, 2008. – 544 с.
4. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М.Р.Литвин. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.
5. Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В.Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
6. Перевезій В.О. Служіння Богу і народу : Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами / В. О. Перевезій. – К.: Світогляд, 2004. – 203 с.
7. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О.Рубльов. – К., 2004. – 648 с.
8. Степень С. Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького / С. Степень // Наукові записки Українського католицького університету. – Львів, 2010. – Ч.ІІ: Історія. – С.274-292.
9. Konkordat między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, z załącznikiem, 1925 luty 10, Rzym // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej. – Т.1: 1918-1932. – S.305-315.
10. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921. – Lwów ; Warszawa, 1927. – 160 s.
11. Bartoszewicz H. Znaczenia polityczne kresów wschodnich dla Polski / H. Bartoszewicz. – Warszawa: Biblioteka Polska, 1924. – 53 s.

12. Dobrzycki W. Historia Stosunków Międzynarodowych 1815-1945, Warszawa 2008.
13. Davies N. Boże igrzysko, tom II., Wydawnictwo Znak, Warszawa, 1999.
14. Grelewski S. Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej / S.Grelewski. – Lublin, 1937. – 772 s.
15. Grabski S. Polityka polska na kresach / S.Grabski // Słowo Polskie.– 8.II.1924. – №69. – S.2.
16. Osuchowski J. Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939 / J.Osuchowski. – Warszawa: Książka i wiedza, 1967. – 562 s.
17. Pietrzak M. Prawo Wyznaniowe / M.Pietrzak. – Warszawa: Lexis Nexis, 2005. – 344 s.
18. Roszkowski W. Historia Polski 1914-2004. - Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
19. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1939/ R.Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
20. Wysoczański W. Prawo Kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce / Wysoczański W., Pietrzak M. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1997.– 521 s.
21. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939 / A.Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s.